

לזיהויו של המרכיב העברי במוגרביית היהודית

לזכרו הברוך של
 ידיד נעורים שנקטף באבו
 ר' יצחק דהאן ז"ל
 איית מאזן (מרוקו) — רעננה
 י בטבת תשמ"ח — יט בכסלו תשמ"ה

זיהוי המרכיב השאול בלשון מסוימת הוא משימה נכבדה. אם המרכיב הזר בלשון השואלת שאול מלשון שאין לה כל קרבה גנטית אליה, הוא עשוי להיות בולט בזרותו ובדרך כלל לא יהיה כל קושי לאתר. אולם אם שתי הלשונות קרובות קרבה גנטית, עשויים להתגלות קשיים בזיהוי המרכיב השאול.¹

אך גם במקרה של שאילה משפה-אחות המרכיב השאול עשוי לגלות זרות מסוימת למבנה הכללי של הלשון הקולטת, זרות העשויה לבוא לידי ביטוי בדקדוק (בתחום ההגה או התצורה), בגזרון, בפראזיולוגיה ובתחומים האחרים.

החוקרים שעסקו בסוגיית המרכיב העברי שבמוגרביית² הפעילו בקטגוריות אחדות ובפרטים שונים עקרונות בלשניים שסייעו בזיהוי מרכיב זה,³ אולם בדרך כלל הם נהגו בו בחינת מפורסם שאינו צריך ראייה; כלומר, הם זיהו מרכיב זה זיהוי אינטואיטיבי. וניתנת האמת להיאמר, כי על הרוב צלחה מלאכתם בידם.

אולם דין הוא ששאלת הזיהוי תידון על כל היבטיה, שכן ללא בירור מתודולוגי ייוותרו מקרים גבוליים רבים, שלא ניתן יהיה להכיר בהם אל נכון אם עבריים הם או

* פרקים אחדים ממאמר זה ניתנו כהרצאה בכנס על היסודות העבריים והארמיים בלשונות היהודים שהתקיים באוניברסיטת חיפה בימים ה-1 בניסן תשמ"ח.

1 ראה למשל S.A. Kaufman, *The Akkadian Influences on Aramaic*, Chicago & London 1974, pp. 15-22.

2 מהם שעסקו בנושא באופן שיטתי — כגון מרסל כהן, לסלאו, בראשר, שיטתית — ומהם שעסקו בו זעיר פה זעיר שם, כגון זעפראני; ראה: בראשר, תשמ"ה, הערה 4.

3 ראה, למשל: בראשר, תשמ"ה, סעיף 7 ועוד.

ערביים. דרך משל, ברוננו ומלכה (1940, עמ' 21) לא הכריעו בדבר מוצא המלה *talmid*⁴ שבלהג יהודי פאס, אם עברית היא או ערבית, וטוענים שהיא זו וגם זו. כעין מלה זו יש עוד מלים שהן עטויות תמימות ולכאורה עבריות אינה מוטלת בספק, ולעומתן כאלה שנראות ערביות ובכל זאת עבריות הן. במאמר זה אני מבקש לנתח דוגמות אחדות, מהן שגזרונן מוטל בספק ומהן שהפכו זה כבר נכס צאן ברזל של המרכיב העברי במוגרבית, כדי ללמוד עניינים של מהות ועניינים של מתודולוגיה. בערכים אחדים, שאין הערביות מוטלת בהם בספק, נציג את השאלה, אם צורתם במוגרבית נותרה כפי שהייתה בעברית, או אם הותכה בתוך המוגרבית וסוגלה לדקדוקה של זו.

לא מעטים הם המקרים הצריכים עיון, אך לא פחותם בכלל אוצר המלים עבריות עיקר, אלא העמדת השיטה עצמה. העמדת השיטה חיונית, גם משום שמה שברור וגלוי לאוזנו ולעינו של חוקר העוסק בלשון שהיא לשון אמו עשוי להיות חתום בפני חוקר העוסק במוגרבית יהודית כלשון זרה. לטובת אלה, וכאמור, לטובת הנושא בכלל, יש לשאוף להעמדת מתודה שתאפשר הן זיהוי מלא של המרכיב העברי שבמוגרבת והן ביקורת על המצאי, שכבר מוחזק להיות מרכיב עברי במוגרבית היהודית.

לאמיתו של הדבר, גם דובר יליד שהוא בלשן וחוקר עשוי לשגות או לא לשים לב למה שהוא כותב בתיאור אינטואיטיבי. ברוננו ומלכה (1940, עמ' 62) הגדירו את הערך "סעאר" (כך לפי כתיבם בערבית, אך בתעתיק הלטיני *sa'ar*) במלים אלה: (1) "כאב גופני, סבל, מעין זה שהאישה סובלת בעת לדתה". (2) "סבל רוחני, צער"; כגון *bet fssa'ar*, היינו "היה לי צער גדול". אף העירו, כי ב"מדינה" (כלומר בשכונה המוסלמית שבפאס העתיקה) אומרים *s'ar* במובן של "כלבת" (*la rage du chien*). את הערך הסמוך "מסעור" (*ms'or*) הם מגדירים: *enragé*, בהתייחס אל כלב. הם אף מוסיפים, שביטוי זה נוהג בלהג פאס בכלל, אצל מוסלמים ויהודים כאחד.⁵ מכאן שהם קשרו את הביטוי "מסעור" הכללי בפאס עם הביטוי "סאעאר", שנהג בלהג היהודים בלבד. ונראה שסברו שלפנינו מטאפורה, מעין זו הנוהגת בצרפתית:

4 במאמר זה נקטנו דרך כלל את התעתיק המזרחני. לפיכך לא ראינו צורך להגדיר כאן לא את סימני התעתיק ולא את מימושי העיצורים כפי שהם מבוססים בלהג המוגרבי, ועל אחת כמה — את ההבדלים בין הניבים של בני הקהילות השונות בתוך המגרב עצמו. על אלה יוכל הקורא ללמוד ממאמרים העוסקים במישור בתיאור הפונטי של להג מלהגים אלו. על המבטאים במרוקו, למשל, ראה: ברוננו, 1936; ברוננו—מלכה, 1939, עמ' XI—X; הג'ל, 1940, עמ' IV—V; לסלאו, 1945, עמ' 63—68; הית'—בר־אשר, 1982, פרק 2. נציין רק שהסימן *ʔ* מכון אל הסותם המכתשי הבלתי קולי, או במימושו הכפרי (ולמעשה אף מחוץ ליישובים הכפריים) כמחוכך מכתשי בלתי קולי שראשיתו *t* וסופו *s*; *ʔ* מכון אל התנועה המרכזית.

5 והם מפנים אל: W. Marçais, *Textes Arabes de Tanger*, Paris 1911, p. 355.

enragé < rage. מכל מקום אין ספק שהניחו שהמלה ערבית גמורה, אשר על כן הם לא דנו בה כדרך שדנו בערכים העבריים האחרים הפזורים לעשרות על פני הגלוסאר שלהם, ובכך נתנו מכשול לפני הקורא.⁶ לאמיתו של הדבר, אילו דקו פורתא היו מגלים, שאין sa'ar בלהג היהודי אלא השתקפות של המלה העברית "צער", והרי הנחציות של צ בטלה בהגיית מלים עבריות בהרבה קהילות במרוקו ואף בקריאה המסורתית של העברית, ומכאן ההזדהות במבטא צ עם המבטא של ס, ש (שמאלית).⁷ ברי גם, כי לו שמו לב לחוקיות הנוהגת בהגיית התנועות ובמיקום הטעם במלים השאלות מן העברית, היו מזהים את מוצאה העברי של המלה sa'ar (וראה על כך עוד להלן). כך הם נהגו במלה kilal (שם, עמ' 116), שהשאירוה בסתם, וברונו (1936, עמ' 27) הביאה במפורש במסגרת אוצר המלים הערבי; וברי שאף היא מלה עברית.

מאידך גיסא, קביעות אטימולוגיות אחדות של ברונו ומלכה, שיש להן נגיעה לענייננו, צריכות עיון נוסף. למשל, תליית המלה "מסמארה" (במשמעות "סעודת אבלים שסועדים ביום האחרון של ה'שבעה'") במלה העברית "משמרה" (מלשון "שמירה") אינה מוכחת ואף אינה משכנעת וטעונה ברור. המלה mufli מסתבר שהיא משקפת לא את "מופלג", כפי שהם מציעים (שם, עמ' 98), ולא את "מפליא", כפי שסבר לסלאו (1945), אלא את "מופלא" — כי מה הטעם להניח, שפונמה שלמה נעלמה בלי להשאיר עקבות. כיוצא בזה, הזיקה האטימולוגית שהם יוצרים בין "כתאיב" (ars dkktaib; שם, עמ' 114) לבין "כתובה"⁸ מפוקפקת היא. מסתבר יותר, ש"כתאיב" היא ואריאנט של "כתאב" (kuttab) הערבית, במובן של "חדר" (= "המוסד לחינוך שלפני בית-הספר").⁹

6 ככלל, הסרת מכשול מלפני הקורא צריכה לשמש נר לרגלי החוקר. ברונו (1936, סעיף 18) מביא את הפועל "ייראס" ואת השם "דראס" בתעתיקים לטיניים וערביים. הוא אף מציין אחרי כן, כי § נחצית עשויה להיקרות במלים שאולות (בתוך המוגרבת). מכלל שהמלים שלפני כן, בכללן אלה שמשורש "דרס", אינן שאולות. הוא אף לא הביא את המלים האלה ברישמת המלים העבריות (שם, עמ' 29). מכל אלה הקורא עלול להסיק, שמלים ערביות לפניו. רק בגלוסאר שלהם הסיירו ברונו ומלכה (1940, עמ' 45) מכשול זה וציינו במפורש שלפנינו מלים עבריות, כלומר "יידרוש" ו"דרש".

7 ראה: ממן, תשמ"ד, עמ' 67, סעיף 1.4. לא ברור אם כך סבר ברונו (1936, עמ' 6) גם לגבי המלה sara, שהוא מתעתק לערבית, אף שהוא מתרגם אותה angoisie; והרי מאידך גיסא הוא מונה אותה בין המלים השאלות מן העברית (שם, עמ' 29). ושם הבחין בצורה העברית רק כאשר הבחין בה נחציות ב-צ; שכן הוא מתעתק אותה ב-ס, ואילו את זו שבעמוד 6, שהוא מתעתק ב-ס רגילה, כלומר ללא נחציות, הוא מונה כערבית.

8 מלה זו עצמה, בתעתיק שלהם ktebba, ברונו (1936, עמ' 27) הביא אותה במסגרת רשימת המלים הערביות. ורק בגלוסאר הביאה ברונו ומלכה (1940, עמ' 114) כמלה עברית.

9 גם בערכים אחרים, אף אם אין כל דרך להניח שהם עבריים, לא תמיד הם נתנו את גזרון המלה, והקורא הלא-מימן עלול להיכשל בהכנת מה שהם השאירו בסתם. למשל, בערך "סכא"

לסלאו (1945), שבדק במישרין את היסודות העבריים בלהג יהודי פאס על פי החומר שבגלוסאר של ברונו ומלכה (1940), נתן את דעתו בעיקר על הביטויים שמחברים אלו ייחסו לעברית (והדפיסום באותיות עבריות, כך שהן בולטות ברצף המודפס באותיות לטיניות); ואילו משאר החומר, שהם הציגו כערכי, לא העלה אלא מלה אחת.

אין כוונתנו במאמר זה למצות את הנושא ולתאר את המתודה במלואה, אלא לנתח דוגמות אחדות, שאינן מותירות ספק בצורך במתודה כזאת. הדוגמות שנביא כאן בסתם לקוחות מהלהג (דיאלקט) המדובר בתאפילאלת, שבמרוקו, ובעיקר בניב של יהודי העיירה ריש שבצפון אזור תאפילאלת. לכשננקוט דוגמה מלהג אחר, כגון מלהג יהודי פאס (לפי תיאורם של ברונו ומלכה, 1940), נציין זאת במפורש.

זיהוי לפי ייחוד פונולוגי

דבר גלוי וידוע הוא שהזיהוי ניתן להיעשות בנקל, אם הלשון האחת ידעה במהלך התפתחותה מעתקי הגאים שהשנייה לא הכירה. דרך משל אתה מוצא, שבמגורבית מכנים את תלמידי החכמים בכינוי העברי "חכם" (ħaxam). כ ממומשת רפה (והיא אלופון של כ כגושה), מימוש שאין הערבית יודעת אותו. וכן הוא במימוש כ במלה העברית "בכור" (bixor), הנקרית בדיבור בהקשרים מסוימים; כנגדה אתה מוצא גם את המונח הערבי "בכר" (bkər), או במבטא של הכפריים "בטר" (btər). ההבדל האמור מרמז בנקל על המוצא גם במקרים שתצורת המלה מוזרה, ואינה אופיינית לא לדקדוק העברי ולא לדקדוק הערבי. למשל, יהודי פאס הגו yiborku lo בעוד

(בתעתיק ערבי ב־א מקצורה; שם, עמ' 63) הם הגדירו את הפועל כ"להגיע אל מימוש של תקווה, לחיות עד למאורע מצופה", והדגימו במשפט msab nska htta nra l'ars dyalk. כן הם ציינו, שפועל זה אינו משמש בלהג המוסלמי, אך לא אמרו דבר על מוצאו האטימולוגי. הקורא עלול להסיק מכך, דרך משל, כי שורש זה — כמות שהוא! — הוא שריד ארכאי מן הערבית הקלאסית. אך למעשה שורש זה הוא מימוש של "זכי" הקלאסי, וכאן ז איבדה את הקוליות. אפשר שברונו ומלכה עצמם לא זיהו את גזרון המלה, שאילולא כן הם היו מביאים את השורש בין ערכי האות ז — כפי שנהגו, למשל, במלה "דכאן", שהביאה באות ד (עמ' 45), אף כי ד זו הגויה ת, באבדן הקוליות, כפי שמלמד התעתיק texxan, שהם עצמם נותנים (כאן שינינו מטעמים טכניים את תעתיק ה־ח הקלאסית). ואילו נהגו ב־texxan מה שנהגו ב־ska, היינו מצפים למצוא גם את texxan בין ערכי האות ת. אשר ל"זכי" עצמו, בראשר (תשמ"ה, סעיף 19) סובר שהוא צורה מותכת של "זכה" העברי; אולם לשם קביעה זו צריך להניח שהוא נגזר במוגרבית דווקא מצורת בניין פיעל "זיכה", שאילולא כן אין להבין מדוע ה־כ דגושה. אך פשוט יותר להניח שהוא משקף את הפועל הערבי.

שעמיתיהם המוסלמים ב"מדינה" (של פאס) הגו *yibarku lo*.¹⁰ המבטא הדגוש של כ מראה בעליל, כי שורש ערבי לפנינו.

כיוצא בזה הסותם הדר־שפתי הבלתי קולי p (פ דגושה), שאין הערבית יודעת אותו. על כן מלה מוגרבית הכוללת הגה זה, יש להניח שהיא שאולה בה (ברונו, 1936, סעיף 7). ואמנם אתה מוצא במוגרבית היהודית מלים עבריות ואחרות, ששורשן כולל את העיצור p, כגון "פייט" (*piyyət*) השאולה מן העברית, "פנטורה" (*pəntura*) השאולה מן המלה הספרדית (*pintora* (ברונו-מלכה, עמ' 17) ו"פריזידאן" (*prizidan*) השאולה מן הצרפתית. וכן הוא במלים "פסוק" (*pasuk*), "פרשה" (*paraša* או *praša*), "פתיחת ההיכל" (*ptihāt hahixal*), "פסח" (*pisah*) וכדומה.

והם הדברים גם בנוגע למימוש התנועות. בין שני נרדפי תרגום גזרוניים אתה מוצא, שבמלה הערבית מממשים פחות תנועות מאשר במקבילתה העברית. דרך משל, בפאס נקטו *ziman* במימוש המלה העברית "זמן" במובן של "תקופה היסטורית", אך *zman* במימוש המלה הערבית.¹¹ וכך אף בהגיית הומופונים שאינם נרדפי תרגום גזרוניים, כגון *sxina* (= חמיין) לעומת *sixina* (שכינה).¹²

מאידך גיסא צריך להיזהר בבחינת הפונולוגיה של הלהג הנידון, שכן פעמים אתה מוצא מלים שהן הגויות לפי הכללים של לשון הרקע, כאן הערבית, ואילו הסקנו מכך שהן מלים ערביות היינו באים לכלל טעות. למשל, "פקידה" הגויה *fqida*. בראש (תשמ"ח, סעיף 23) אומר, כי "המימוש החוכך של פ מתרחש רק כשהיא בראש המלה, על פי הרוב אחרי תוית היידוע הערבי I (>'al)". אף הוא סבור, כי "אפשר שהצטרפות היידוע הערבי היא שגרמה למימוש החוכך, שהוא ורק הוא נוהג בערבית"; ושם הוא מוסיף ומביא "פטירה" ו"פגימה", שנוהגת בהן פ רפה גם ללא תוית היידוע,¹³ וכן את "פדיון".¹⁴

לסלאו (1945, עמ' 76) סבור, כי *gabbal* משקף את הפועל העברי "קיבל", ונימוקו עמו, שצורת "קבל" בבניין השני בערבית (ובמימוש שהוא מביא שם:

- 10 ראה: ברונו-מלכה, 1940, בערכם.
- 11 ברונו-מלכה, 1940, עמ' 56. ב־1936 עדיין לא הכיר ברונו הבחנה זו, שכן הביא (שם, עמ' 28) גם את *zman* גם את *ziman* ברשימת המלים הערביות. כן לא הבחין בין *iborat* לבין *borat*, וכלל את שתיהן (שם) בין המלים הערביות. ואולם האחת משקפת את המלה העברית בצורת הריבוי הערבי - קבורה + - את (=קבורות) - והשנייה משקפת את המלה הערבית "קבר" בריבוי השבור "קבור" בתוספת של צורן הריבוי השלם הנקי - את. והרי המבנה התנועי נותן להבחין ביניהן ללא היסוס.
- 12 להוראת ערכים אלו בלהג יהודי פאס, ראה: ברונו-מלכה, 1940, עמ' 60.
- 13 בראש, תשמ"ח, הערה 83.
- 14 שם, עמ' 84; ועיין גם: הנ"ל, תשל"ח, סעיף 21, עמ' 175.

gəbbəl) נושאת משמעות של "נישק". אך תמה שהניח, כי ק במלה עברית שאולה עשויה לעבור אותו מעתק הגאים שעברה ק ערבית בלהגי נוודים. הרי במוגרבית היהודית g כמימוש של ק ערבית נמצאת רק במלים שאולות מלהגים של נוודים. אף הבחינה הסמנטית עומדת נגד קביעתו של לסלאו. בלהג של המראזיג¹⁵ יש לפועל זה אותה הוראה בבניין הראשון ובבניין השלישי. גם בלהגי המזרח¹⁶ פועל זה נושא משמעות קרובה. ואמנם ברונג ומלכה (1940, עמ' 108) דנו בפועל זה כבערבית. אפשר להוסיף לכך גם את הבוחן הסטטיסטי, של מספר הפעלים במוגרבית השאולים מן העברית.¹⁷

ככלל, הפונולוגיה המשווה עשויה ללמד על מוצאי המלים; וראה עוד להלן על ייחודים מורפופונטיים המסייעים לזיהוי של יסודות עבריים.

העיקרון "העמד דיבור על חזקתו"

שאלת גזרון המלה, על הספקות הנלווים אליה, מתעוררת אפוא במקרים שנרדפי התרגום הגזרונים, העברי והערבי, הם הומופונים גמורים — כגון: סוק—suk, ספינה—sfina, דמעה—dm'a, סת—str, סכין—skkin, חאנות—hanut — שמימוש הפונטי במוגרבית יהודית ובעברית שאולה במוגרבית, לפי מסורת ההגייה במרוקו, זהה. הדברים אמורים בין בהגאים שמאז ומעולם היו זהים בעברית ובערבית ובין בהגאים שמלכתחילה היה הבדל בהגייתם בתולדות הלשונות, אך הוא ניטשטש במהלך הדורות וכך נוצרו קשיים נוספים בהבחנה במלים השאולות. דרך משל, במבטא הקלאסי של העברית והערבית כאחת נודעת הבחנה ברורה בין שימנית ובין ש'שמאלית; אך אצל רוב הקהילות הדוברות מוגרבית יהודית ניטשטש הבדל זה. כל נרדפי התרגום הגזרונים, שמקורותיהם עשויים היו להיות מובחנים זה מזה על פי ההבדל האמור בלבד, נזדהו מעתה במבטא. על כן זיהוי המרכיב העברי במקרים כאלה צריך להתבסס על אמצעים אחרים.

בכל מקרה, נקודת המוצא בשאלת הזיהוי היא, שאם אין כל ראייה, שבהקשר נתון המלה היא דווקא עברית, יש להעמידה על חזקתה. הווה אומר: מה המסגרת הלשונית בכללותה היא ערבית (מוגרבית) אף פרט זה הוא מן הסתם ערבי, אלא אם הוכח ההיפך. דרך למשל, המלה "חאנות" בכל הקשריה במוגרבית היא ערבית. ואף שאפשר להעלות על הדעת, שמא היא שאולה מן המלה העברית "חנות", באין הכרח או ראייה של ממש, אין טעם אף להעלות את ההשערה, שהיקרות זו או זו של המלה היא עברית.

15 ראה: בוריס, 1958, בערכו.

16 ראה; דניזו, 1960, בערכו (עמ' 406).

17 וראה על כך בסיכום.

במה נדע אפוא לזהות את היסודות העבריים שהם הומופוניים עם מלים ערביות המשמשות במוגרבית?

זיהוי לפי המורפולוגיה

על פי המשקל: נפטר-ינפטר

אין צורך להכביר ראיות, כי "נפטר" (nəftar) היא מלה עברית. השאלה היא, אם זו מלה שאולה כמות שהיא או צורה עברית משוערכת, ומה מעמדה של צורת העתיד "ינפטר" (yinfʔar). צורה זו אינה תואמת את הצורה העברית הצפויה של בניין נפעל, כלומר "יפטר" (yippater), על כן הריהי לכאורה צורה ערבית או לפחות משוערכת. לסלאו (1945, עמ' 70, 74), עם שהוא מצהיר, כי "יש די דוגמאות המאפשרות לנו להגדיר אם הנטייה היא עברית או ערבית", מנתח הן את הצורה "נפטר" (nəftar) הן את "ינפטר" (yinfʔar) כערבית. (רק הצורה nifʔar היא עברית בעיניו, משום שהגייתה מלומדת). אחרים¹⁸ סבורים, כי הצורה yinfʔar גזורה מפועל מרובע, כלומר נ הבניין הושרשה. אולם גם לפי הגורסים שזוהי צורה ערבית או משוערכת וגם לפי הגורסים שהצורה נוטה כדרך השורשים הרבעיים יש מקום לתמוה, מדוע אין היא תואמת מבחינה סטרוקטורלית את נטיית הפועל המוגרבי? בשני המקרים היינו מצפים לצורה yinfʔel (ובפועל הנידון — yinfʔar), כפי שנוטים, למשל, הפועל "ינפקס" (yinfqəs) והפעלים השאולים מהעברית "ינדפס" (yindfəs) ו"ינטבע" (yinfʔəb).¹⁹ ואין הבדל לעניין זה אם ננקוט תיאור סינכרוני ונייחס פועל זה לרבעיים, או ננקוט תיאור דיאכרוני ונאמר שלפנינו הבניין השביעי הקלאסי "אנפעל";²⁰ התוצאה אחת היא. יתר על כן, אילו נתפס "נפטר" כשורש רבעי, היינו מצפים שצורת הבינוני תפתח כ־מ — כלומר "מנפטר" (mənfʔar) כמו "מקרבע" (mqərʔəb), "מקרסל" (mkərsəl) ודומיהם; ואולם למעשה אומרים "נפטר" וכיידוע "נ-נפטר".

ואמנם הפועל השאול "נדפס" הותך כליל בדרכי התצורה הערביים.²¹ דבר זה

18 ראה: בראשר, השמ"ח, סעיף 57; שם, בהערה 161, הוא מפנה לכהן (1964, כרך א, עמ' 167),

וזה אומר שם, כי "נפטר" עברית, אך לפעמים מתייחסים אליה כאל ערבית; סתם ולא פירש.

19 אין סטייה מהתבנית הזאת אלא אם שורש הפועל הוא מהגזרות העלולות או, בלהגים אחדים,

אם הוא כולל עיצור לועי. דוגמות מטקסט כתוב אפשר לראות, למשל, אצל נחמני, 1953:

בעמוד 5 — נדפסו, ינדפסו; בעמוד 52 — ונטבעת בטאבע.

20 כפי שסבר, למשל, ברונו (1936, סעיף 30).

21 ראה: ברונו-מלכה, 1940, עמ' 46-47.

אתה למד הן מהדגם nfel, המעמעם את התנועות העבריות המקוריות, הן מריפוייה של ה־פ (לעומת פ דגושה בפועל nidpas); לכן גם צורת הבינוני הפעול היא על דרך הערבית; mdfus.²²

מסתבר אפוא שלפנינו דרך תצורה עברית חדשה, הנוטה פעלים בצורות העתיד על ידי תוספת אותיות אני"ת (= אית"ן) של הנטייה הערבית לבסיס העברי שלהן בעבר, מבלי לשנות את המבנה התנועי של בסיס זה: תנועת הפתח של ה־ט ב"נפטר" בזמן עבר מתקיימת גם בצורת העתיד "ינפטר". כיוצא בזה צורת העתיד "יפורך", הגזורה מצורת העבר "פורך" (בהוראת "נתן מלקות"),²³ אינה מתפרשת אלא בדרך הנטייה שצינינו. וכן הוא לגבי הפועל הדנומינטיבי "תבוגארי" (= נהייתה בוגרת).²⁴ צורת היסוד העברית נשארה כמות שהיא על עיצוריה ותנועותיה, ולא נשתנה בה דבר פרט לתוספת התחיליות והסופיות המאפיינות את נטיית הפועל. וכך ראוי לפרש אף את "יתגיאור" (yittgiyaw; = "יתגאור" או "מתגאים"), הגזור משם התואר "גאה" (על כן ה־ג צרויה). ואף שהיא בנויה כמתכונת הצורה "יתקיאור" (= יקיאור), אלה שתי מלים שונות. שכן דמיון בצורה אינו מלמד בהכרח, שהמלה העברית הותכה בתצורה הערבית.²⁵

ואל תתמה על החידוש בתחום נטיית הפועל. מצינו²⁶ שבתלמסאן שבאלג'יריה שימשה הצורה "נבוקש" במצבות קבורה עבריות,²⁷ והיא צורת כלאיים של הבניינים פֿעל ונפעל.

על פי צורת הריבוי

"צדיק" לפי מבטאה şddiq אפשר לה להתפרש כמלה ערבית או כמלה עברית.²⁸ אולם לפי צורת הריבוי שלה לא נותר כל ספק באשר למוצאה: אתה אומר

22 ראה: ברונן-מלכה, 1940, בערכם; לסלאו, 1945, עמ' 69, 70.

23 בראשר, תשמ"ח, הערה 194.

24 את הדוגמה הביא י' שיטרי, בהרצאה "המרכיב העברי בערבית היהודית של יהודי מרוקו (ובלשונות היהודים בכלל): בחינה סוציולינגוויסטית פרגמטית" במכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית, בכה בטבת תשמ"ו. לפי אחת ממסורות הקריאה שנבדקו במרוקו, מלה זו הגויה לעולם בצורת ההפסק שלה, כלומר בקמץ: bogarit.

25 על כן נראה לי, שאף המלה "חזן" שאולה על תוכנה ועל צורתה העבריות, ואין לכלול אותה בין המלים המוגרביות השקולות במשקל fə'al, כפי שעשו (אם כי בלשון "שמא") הית' ובר־אשר (1982, סעיף 3.7).

26 בראשר, תשמ"ח, סעיף 8.

27 דוגמה שהביא בראשר (שם) — "נבוקש בשייכה של מעלה שנת רב לאלף הששי תנצב"ה" — ממצבה שפרסם וייל M. Weil, *Le cimetière israélite de Tlemcen*, Avignon 1881, p. 9, ll.

3-4

28 ונראה שברונן (1936, סעיף 17) תפס את המלה כערבית, לפי שתעתקה באותיות ערביות.

"צ-צדיקים ל-עזעז" (§§diqim l'az), כלומר בצורן הריבוי העברי. צירוף זה מאלף, בייחוד משום שהוא מעורב; שכן לא היה אפשר להגיע לאותה מסקנה אילו הסתמכנו, למשל, על הצירוף "ל"ו צדיקים", באשר צירוף זה כולו עברי, ואפשר היה לטעון, שרק צורת הריבוי ורק כשהיא בצירוף כבול (ושמא בצירוף זה בלבד) היא עברית, ואילו שאר היקרויות המלה, בצורות היחיד והריבוי שלה, הן בערבית. צורת הריבוי עשויה אפוא להעיד, שגם צורת היחיד עברית היא.

מאידך גיסא, אתה מוצא מלים עבריות מובהקות, הנוטות בריבוי דווקא על פי חוקי התצורה הערבית. דרך משל, "לולב" בריבוי היא "לואלב", ועם זאת לא נלמד מצורת הריבוי כי המלה היא ערבית; ואכן זהו סוג של שערוך מצוי. כבר ציינו החוקרים,²⁹ שאחד המאפיינים של תצורת היסודות העבריים הוא שהם נוטים בדרך הריבוי הערבית. אם כן מהתצורה "לואלב" אין להסיק שהמלה ערבית, שכן הבוחן האיטימולוגי מלמד ש"לולב" עברית היא. אפשר לומר, כי תצורת הריבוי במשקל המסתיים בתנועת a (כלומר המקבילה לתא מרבוטה שבערבית הקלאסית) הועדפה בפי דוברי המוגרבית היהודית בנטיית מלים עבריות בריבוי. תופעה זו בולטת בייחוד במלים מן ה"סלאגות" (לשון הסתרים היהודית), שעבריותן לא הייתה מוטלת בספק בעיני הדובר, אשר על כן הוא הסווה אותן במודע; למשל "הנח ד-דבארה".

הזוג "תלמיד-תלאמה" מה תהא עליו? הרי דר-משמעי הוא הן מבחינה אטימולוגית הן מבחינה מורפולוגית. בראשר (תשמ"ה, סעיף 13)³⁰ מונה את "תלמיד" שבשרח למסכת אבות בין המלים העבריות. לסלאו (1945, עמ' 69) התלבט כנראה בין שתי האפשרויות, ודומה שהכריע תחילה לטובת הערבית, לפחות לגבי צורת הריבוי, וללא נימוק כלשהו; אולם בהמשך (שם, עמ' 73) הוא מונה בפשטות את "תלמיד" (ולא ברור אם כוונתו לצורת היחיד בלבד או גם לצורת הריבוי) בין המלים העבריות. כלום נשליך את יהבנו על תודעת הדובר, הגורסת כי מלה עברית לפנינו? ושמא תודעה זו ניונת מהעובדה, שהוראתה ושימושה של מלה זו בלהג היהודי אינם חופפים את הוראתה ושימושה בלהג המוסלמי של המוגרבית. ואמנם יהודי פאס כינו "תלמיד" רק מי שהיה תלמיד ישיבה, להבדיל מתלמיד של "צלה" (תלמוד תורה), שנתכנה "ולד צלה" (ברונו-מלכה 1940, עמ' 26). מאידך גיסא, בלהג המוסלמי של פאס שימשה "תלמיד" בהוראה של "ממשיך דרכו ויורשו של חכם מוסלמי, עם קונוטציה מסוימת של קדושה", ומאז הפרוטקטוראט הצרפתי גם בהוראת "תלמיד מכללה או בית-ספר אסלאמי"; ואולם המלה שהייתה רווחת ביניהם יותר היא "טאלב". עצם ההבדל בין הלהגים עשוי אפוא להתפרש בעיני

29 לסלאו (1945, עמ' 69) לגבי פאס, ובראשר (תשל"ח, סעיף 119) לגבי תאפילאלת.

30 במפתח (בראשר, תשמ"ה, עמ' 252) צריך להיות: "תלמוד 24; תלמיד 13".

הדובר היהודי כביטוי למוצא עברי של המלה "תלמיד", ובהכללה — אפשר שהיחס בין הלהג היהודי ללהג המוסלמי יתפרש לו כיחס שבין ערבית לעברית (והעברית היא כידוע אחד היסודות הקובעים בהבדל זה).

אם כן, כלום יש מוצא? אפשר שצורת הריבוי של המלה כפי שהיא נוהגת בלהג היהודי, תלמד על המוצא. היהודים, כאמור, אמרו "תלאמדה", ואילו הערבים לא נקטו צורה זו, כי אם "תלאמיד". מכאן נוכל להסיק, ששני זוגות לפנינו: "תלמיד-תלאמיד" בערבית ו"תלמיד-תלאמדה" בעברית.

זיהוי צורה אחת לפי צורה ראשונית הימנה

אפשר לפעמים לזהות את האטימולוגיה העברית של מלה, אף אם תצורתה ערבית, על פי זיקתה לצורה אחרת מאותו שורש שגזרונה העברי שוקף יותר. דרך משל שם התואר "מכווח" (mkuwwəḥ; = "בעל כוח, אדם המראה סימני התנגדות או שתלטנות, בדרך כלל באורח בלתי צפוי"), לפי תצורתו הריהו גזור מהשורש ה"ערבי" כו"ח במשקל mufa"al (un), שבהגייה מוגרבית צורתו mfa"al.³¹ שורש זה מצוי בערבית הקלאסית בהוראה קרובה — "נלחם, נאבק, השתלט, התגבר על" — ואף שהצורה "מכווח" אינה מתועדת במילונים כשם תואר, מכל מקום היא קיימת מכוח הנטייה האוטומטית של הפועל בבניין השני. על כן אפשר לכאורה להעלות על הדעת, שהמלה היא שריד ערבי ארכאי בלהג המוגרבי היהודי, אולם מלה זו אינה משמשת בערבית של המוסלמים; אינך מוצא אותה, למשל, במילון של הארל. מסתבר יותר שהיא נגזרה משם העצם העברי "כוח", שהרי שם זה עצמו משמש במוגרבית היהודית, כגון בצירוף "לכוואח לעאצום" (= הכוח העצום). ברוננו-מלכה (1940, עמ' 117) הביאו גם את השם גם את התואר כמלים עבריות

31 לסלאו (1945, עמ' 70) סבור, כי mgiyir, שהוא מביא בסמוך אל mkowoh (לפי תעתיק) היא צורת הבינוני הפועל, ונראה שהתעתיק של i כ־י בהברה השנייה הכשילו, שכן ה־i גרמה לו לקרב את הצורה אל mufa"il(un). כן הוא טעה וסבר, ושוכ כנראה בעקבות ה־i, כי mufli מייצגת את צורת הבינוני הפועל "מפליא" (ראה שם, וכן בעמ' 71, 74); ואמנם היא משקפת את "מופלא", אולם בחילוף גזרות עם ל"ה, כלומר למעשה "מופלה", הלמד בסגול, וסגול זה הוא הממומש i. חילוף הגזרות האמור במלה זו עצמה נקרה אף בפיוט העברי "בר יוחאי" לרבי שמעון לביא, שיהודי מרוקו שרו אותו בליל שבת ובתום טקסים שקראו בהם בוהור. פעמיים נקריית צורה זו בפיוט האמור. למשל, בבית שלפני האחרון נאמר: "אור מופלא רום מעלה / יראת מלהביט כי רב לה / ...". "מופלא" כתובה באלף, אך הלמד מנוקדת בסגול, כאילו השורש מגזרת ל"ה — כתיב המשקף את ההגייה העממית המקובלת. (עיין למשל, בסידור "רינת ישראל" בעריכת שלמה טל, עמ' 232). מכל מקום לסלאו צודק בהערתו לברוננו-מלכה (1940), שאין לפנינו הצורה "מופלג".

מבלי להתלבט בשאלת הגזרון, אף שהצורה השלישית שהם מביאים משורש זה, "תכוּיחה" (tkwiḥa), היא על דרך התצורה הערבית.

זיהוי לפי הבוחן הלקסיקלי

אחד הבחנים האלמנטריים, שהזכרנו במובלע למעלה, הוא לברר אם המלה הנידונה קיימת או אינה קיימת, או אם הייתה קיימת בעבר (ככל שהכלים העומדים לרשותנו מאפשרים לברר, וככל שהצרכים שלנו מחייבים), באוצר המלים של המוגרבית המוסלמית או אף של הערבית בכלל. אם המלה הנידונה מתוך המוגרבית היהודית אינה כלולה לא באוצר המלים של המוגרבית המקומית ולא באוצר המלים של הערבית הקלאסית, ייתכן כי עברית היא (מובן כשהדילמה מצומצמת לעברית ולערבית בלבד). ראה, למשל, את הדיון על "תסיער".

המלה "דארום" שבמוגרבית, כלום שאולה היא בה מהעברית במישרין, או מלהג ערבי יהודי קדמון כלשהו, מעין זה ששרד אצל הקראים,³² או שמא מלהג ערבי קדום כלשהו, אף שלא בא זכרה של מלה זו במילונים?

לפי בר-אשר (תשמ"ד, סעיף 5.11), "דרום" בשרח של תאפילאלת וב"לשון לימודים" לרבי רפאל ברדוגו, המתרגמת את המלה "דרום" (דברים לג, כג) שאולה היא מן העברית. עם זאת, מאחר שמצינו שמסורת יהודית קדומה אחת מייחסת מלה זו לערבית, ראוי לבדוק אם יש ממש בהשערה בדבר שאילת המלה מלהג כלשהו. והנה, מבחינה סמנטית המלה "דרום" היא בת-זוג אנטונימית ל"צפון". והרי "צפון" אינה מופיעה בלהג ערבי כלשהו, אף לא אצל אלפאסי. על כן עדיף לייחס את "דרום" אל הלשון שממנה גוזרים גם את "צפון", כלומר אל העברית; שאילו הייתה "דארום" שאולה מן הערבית, היינו מצפים למצוא בשרח תמורת "צפון" את "שמאל" הערבית והרי למעשה היא מתורגמת "צפון".

זיהוי לפי הפראזיולוגיה

אחד האמצעים לזיהוי מלה עברית שאולה הוא הצירוף שהיא נקראת בו או שהיא נגזרה ממנו. אם ניכר שהצירוף עברי, ניתן להניח, כי גם המלה הכודדת שנגזרה ממנו היא עברית.

32 ראה במילונו של דוד בן אברהם אלפאסי, כתאב ג'אמע אלאלפאט, מהדורת ש"ל סקוס, ניו האבן 1936, כרך א, עמ' 403, בערך "דרום". במילון רצהבי לתפסיר רס"ג אין ערך זה.

טול למשל את המלה שהתלבטנו בה למעלה, "תלמיד": כשהיא נקריית בצירוף "תלמיד-חכם" הספק באשר למוצאה ניטל, משום שהצירוף כולו עברי ואף אידיומטי לעברית.³³ וכך גם הצירוף "רוס סנה" (rossana):³⁴ המלה הראשונה שבצירוף עשויה ללמד על השנייה. "רוס" משקפת את המלה העברית "ראש",³⁵ ועל כן יש להניח, שהצירוף כולו עברי. ואולם הביטוי הנידון יש לו ביטוי חלופי שצורתו ערבית: "ראס סנה" rassna. ברוננו ומלכה (1940, עמ' 49) מציינים, כי rassna הוא "ראש השנה" ב"קונטמיניציה דיאלקטלית" (מן הסתם כוונתם לקונטמיניציה של שתי התיבות לתיבה אחת), ובעקבותיהם גם לסלאו (1945, עמ' 72); אך הם אינם מסבירים את ההבדלים הנוספים שבמבנה המורפולוגי. לכאורה אף צירוף זה הוא הומוגני — מורכב כולו משני יסודות ערביים, והראשון (ראס) מלמד על השני.

אולם שני קשיים בהנחה זו. ראשית, המלה "סנה" אינה משמשת במוגרבת היהודית אלא בצורת הריבוי "סנין". ואילו כשמתבקשת צורת היחיד או הזוגי משתמשים ב"עאם". אתה אומר "סחאל עליה מן עאם" =; šəhal 'lih mn 'am; = "כמה הוא?" מילולית: "כמה עליו מן שנה?" או "האדי עסרין עאם" = hadi 'srin; = "זה עשרים שנה" אבל "תלת סנין, רבע סנין" =; təlt snin, rbə' snin; = "שלוש שנים, ארבע שנים" וכדומה. הווי אומר, "עאם" ו"סנה" משמשות בסופלציה: הראשונה משמשת ביחיד ובזוגי, השנייה בריבוי.³⁶ אם כן, אילו צורה ערבית הייתה לפנינו, היינו מצפים לביטוי "ראס לעאם". כלום נאמר כי לפנינו ביטוי כלאיים, שחציו ערבית (ראס) וחציו עברית (סנה)?

שנית, גם במוגרבת של המוסלמים אין ביטוי זה נוהג אלא רק מקבילו הצפוי, "ראס לעאם".³⁷ וכלום תמצא לומר, שהוא שאל מניב ערבי שמחוץ לצפון-אפריקה, או שהוא שאל ממקור ספרותי ערבי או ערבי-יהודי, והרי הביטוי הנידון שגור גם על פיהן של שכבות לא משכילות!

על כן מסתבר, שאין הביטוי אלא שערוב של המונח העברי "רוס סנה", שערוב הבא לידי ביטוי בהמרת "ראש" בנרדף התרגום הגזרונני שלו "ראס". אפשר גם לתאר, שהתנועה המקורית o-u שב"ראש" נתנמכה והלכה עד שהפכה a, וכך

33 ונראה שהצירוף הוא שסייע בידי ברוננו ומלכה (1940, עמ' 62) לקבוע כי s'oda היא מלה עברית, שכן שם הם מביאים אותה בצירוף "סעודה שלישית"; אך קודם לכן הביאה ברוננו (1936, עמ' 27) ללא צירוף, במסגרת אוצר המלים הערבי.

34 במבטא יהודי פאס rassana. ראה ברוננו-מלכה, 1940, עמ' 49.

35 כידוע, המעתק הכנעני לא אירע בערבית.

36 יש עוד ביטויים סופלטיביים, כגון: מרא-נסא, ולד-דרארי; ומן הפועל: מסא (עבר ועתיד) - סיר (בציווי בלבד), ועוד.

37 במובן "היום הראשון או הימים הראשונים של השנה", לפי הארל בערכו; אך אין הוא מצייין אם הכוונה לראש השנה המוסלמי או הנוצרי.

נזדהתה "ראש" עם "ראס".³⁸ בין כך ובין כך נמצא, שבעיית הזיהוי אינה עניין של מה בכך.

כך מסתבר אף לגבי ביטויים "רפוד ס-סיפר", "טלוע ס-סיפר" ודומיהם, המתייחסים אל ספר התורה; ואמנם כך רואים אותם ברונו ומלכה (1940), לסלאו (1945, עמ' 71) ואחרים. לכאורה אפשר לטעון ש"סיפר" עשויה להיות שריד ערבי קלאסי במוגרבית היהודית,³⁹ אולם הצירופים מראים בעליל, כי לפנינו המלה העברית "ספר". אמנם המלים הראשונות שבביטויים הללו וכן המבנה הדקדוקי שלהם הם ערביים, אף פשוט שאין אלה צירופים עבריים שלמים; בכל זאת מסתבר, שהמלה "סיפר" שבהם היא אליפסיס של הצירוף "סיפר תורה". ואמנם בהקשרים אחרים נוקטים הן המוסלמים הן היהודים את המלה "מצחף" ולא את המלה "סיפר". שאלה אחרת היא מימוש התנועות המקוריות של המלה העברית "ספר". זוהי מלה ממשקל הסגוליים; והנה במלים העבריות ממשקל זה השאולות במוגרבית הדוברים עשויים לקיים רק את התנועה הראשונה שבהברה המוטעמת ולהשמיט את התנועה שבהברה הסגורה הבלתי מוטעמת,⁴⁰ כגון: עיסר ("עשר"; ראה להלן), גיפן נידר,⁴¹ פרק (pirk),⁴² עומר;⁴³ אך הם עשויים לקיים את שתי התנועות, כגון: חוצה לארץ (ħuṣa la'ariṣ), דיריך איריץ (dirix iriṣ),⁴⁴ קירין קיימת (kirin kayimit), עיביד השם ('ibid həššim), דעת (d-da'at), שימין למאור (šimin l-mma'or), מיליך המשיח (milix həmmašiyah), מים אחרונים (mayim aḥarunim), שיבח לאל (šibaḥ lail), שבע ברכות (šiba' braxut); ומלהג תלמסאן (שם) גם "עם הארץ" ('am ha'ariṣ) ו"יין נסך" (yayn nisix); ויש אף מקרים שמשתמרת התנועה השנייה לבדה ובצורה ממורכזת, כגון "סמך" בצירוף "סמך מם", וכגון "למד" (שמות האותיות).

לכאורה אין כל התניה לקיום התנועה השנייה או לשימוטה, אך התניה אחת הנראית לעין היא היקרות המלה בצירוף עברי. מסתבר שמוצאו של צירוף שקוף יותר בשל זיקותיו הספרותיות-טקסטואליות, ועל כן מקפידים יותר לממש את כל

38 וראה עוד להלן על ביטויים משוערבים.

39 והרי ידוע שהלהגים שבפריפריה שימרו יסודות קלאסיים וארכאיים יותר מששימרום להגים הקרובים למרכז. דבר זה נאמר מפורשות לגבי המוגרבית, על אף ההסתייגות של לסלאו (1945, הערה 7).

40 לפי הכלל שניסחו כהן (1912, עמ' 389) לגבי להג אלג'יר, לסלאו (1945, עמ' 65) לגבי פאס, ובר-אשר לגבי תאפילאלת (תשל"ח, סעיף 18) ולגבי תלמסאן (תשמ"ח, סעיף 35).

41 לפי בר-אשר (תשמ"ח, סעיף 24) בתלמסאן הגו nidr וכן nidr.

42 שם, סעיף 31.

43 בהתאם למה שנוהג בתלמסאן, שבה לעולם הוגים את החולם בסגוליים ממשקל qotel (בר-אשר, תשמ"ח סעיף 35); גם בריש היא 'omr.

44 וכך גם במבטא תלמסאן. ראה: בר-אשר, תשמ"ח, סעיף 24.

תנועותיו לפי כללי הקריאה המסורתית ולא לפי הנוהג בדיבור; ⁴⁵ אך גם לכלל זה יש יוצאים אחדים, כגון "יצר הרע". בתלמסאן הגר צירוף זה *iṣr 'ara* או *iṣr hara'* ⁴⁵, ומכל מקום בשימוש התנועה השנייה. לפחות המבטא הראשון, שהוא משובש כליל, מלמד על ניתוק מהזיקה הטקסטואלית האמורה. ואילו שלא בצירוף מוצא המלה שקוף פחות, והיא עשויה להיתפס כמלה ערבית, לפחות בעיני בני השכבות העממיות; ואף אם מוצאה העברי שקוף חלים עליה כללי ההגייה של היסודות העבריים שבדיבור, שהם שונים מכללי הקריאה המסורתית. הכלל העולה הוא, כי מלים סגוליות עשויות לקיים את שתי תנועותיהן כשהן נתונות בצירופים יותר מאשר כשאינן בצירופים.

מאידך גיסא המלים הערביות מן המשקלים *qatl*, *qitl*, *qutl* הגיויות דרך כלל בעמעום התנועה ועל כן נזדהו למשקל אחד *qətl*; מימוש של זה הוא לפעמים *qtəl*, כגון: *qəmh* או *qməh* 'סל, *səḥ*, *səḥ*, *sgəl*, *zəhd* ועוד. ההבדל בין מימוש התנועות של הסגוליים השאולים במוגרביית ובין מימוש מקבילי הסגוליים בערבית יכול לשמש אבן בוחן לזיהוי מוצא המלה הנדרושה. כדוגמה מובהקת נציג אלה מול אלה זוגות הומופונים עבריים-ערביים: "זרע" (*z'ra'*) היא ערבית לעומת "זיראע" (*zira'*) שהיא עברית; ⁴⁶ כיוצא בזה "עבד" (*'bd*) לעומת "עיביד ה'" (*'ibid hššim*), "קבר" (*qbər*) לעומת "חבוט הקבר" (*ḥəbbut ḥəqqibir*), "מות" (*mut*) לעומת "מלאך המוות" (*məl'ax ḥəmmawit*), "גרן" (*gərn*) לעומת "קירין קיימת" (*qirin qayyimit*), "עסר" (*'sər*) לעומת "סבת לעיסר" (*səbt l'isr*), ועוד.

המלה "סיפר" שבביטויים הנדרונים מה תהא עליה? לכאורה היא מתאימה גם לקטגוריה של "עיסר", "גיפן" ודומיהן וגם למימוש הערבי הקלאסי של המלה "סיפר" — אם לא נוציא מכלל אפשרות, כי היא עשויה להיות שריד של שימוש קלאסי. ⁴⁷ אף יצוין, כי בוחן מקום הטעם ⁴⁸ אינו יכול להועיל לנו במקרה זה, כי אחד "סיפר" הערבית ואחד "סיפר" העברית מוטעמות מלעיל.

45 בר-אשר (תשמ"ח, סעיף 17) רומז על ההבדל במימוש התנועות בהגייה של מלים שאולות במוגרביית ובקריאה המסורתית. ואין זה האפיון היחיד של הצירופים העבריים המשוקעים במוגרביית היהודית, שכן השמות העבריים השאולים בלהג של תלמסאן מקבלים את תווית היידוע הערבית, אבל בצירופים "לא סוגלה תווית היידוע הערבית" (בר-אשר, תשמ"ח, סעיף 46).

44 בר-אשר, תשמ"ח, סעיף 43 ו.

46 ראה גם: ברוננו-מלכה, 1940, עמ' 54.

47 אין להעלות על הדעת שהיא שאילה מאוחרת מהערבית הקלאסית, שכן אין כל סיבה נראית לעין שהצורך לכך נוצר בתקופה מאוחרת. איפכא מסתברא, ביטוי כזה הוא מן הסתם עתיק יומין בלהגים היהודיים, באשר הוא מכון אל פרנט קלאסי מהתרבות היהודית.

48 השווה: בר-אשר, תשמ"ח, סעיף 39.

בסיכום, עדיף לראות ב"סיפר" מלה עברית ולא שריד ערבי קלאסי, כי זיקתה לציורף "ספר תורה" שקופה. ואף כי היינו מצפים, שתתקיימנה שתי תנועותיה המקוריות, הרי יש בה לפחות תנועה אחת, כרוב המלים העבריות הסגוליות. יתר על כן אפשר להסביר, שניתוקה מהציורף האורגני המלא ברוב היקרויותיה גרם לשימוש תנועתה בהברה הסגורה הבלתי מוטעמת. מאידך גיסא, אילו הנחנו שהיא ערכית, היינו צריכים ליישב בעיות רבות יותר: מדוע נתקיימה המלה הקלאסית הזו רק בציורף הזה ולא בשאר צירופים? (שהרי בשאר ההקשרים נוקטים רק את "מצחף") ואם היא שריד קדום, מדוע לא תואמה הגייתו במהלך הדורות לרוב המלים ה"סגוליות" הערביות, כלומר ⁴⁹.sfər

האיחול "קרבן עליך" (qrbān 'lik) שגור בפיהן של האימהות, לאמור "הנני כפרתך", או בתרגום מילולי "קרבן עליך", כלומר "הנני מוכנה לעלות קרבן על המזבח תמורתך, לכפר על חטאיך או לבטל כל גזירה רעה הצפויה לך". המלה "קרבן" כאן, האם היא עברית או ערבית?⁵⁰ בראש (תשמ"ד, עמ' 23, סעיף 5.6) קובע ש"קרבן" בתרגום של "המילואים" (שמות כט, כו) בשרח "לשון לימודים" לרבי רפאל בירדוגו היא עברית. קביעה זו מסתייעת מעצם העובדה, שהיא נקריית ברובד לשון ובסוגה שונים מאלה שבהם נקרה הביטוי "קרבן עליך". יתר על כן, מסורת הקריאה של מלה זו במבטא תאפילאלת — kurban, בקיום תנועת הקיבוץ (או הקמץ הקטן). — מלמדת שלפנינו אמנם המלה העברית, שהרי בביטוי שבלשון הדיבור נתאפסה תנועה זו. כלום הבדל זה נובע אך מהיקרות המלה בלשון הדיבור? והרי ראינו שהתנועה u שבמלים העבריות השאולות עשויה להתקיים אף בדיבור, כגון "לעומר"; או שמה הגייה זו במסגרת השרח למדנית היא?

איחול זה עשוי להיקרות בציורף מלא יותר, הכולל את היסודות "קרבן והדיאן", אך הוראתו ושימושו של האיחול המורחב אינם שונים משל האיחול המקוצר, שכן אין "הדיאן" בהקשר הזה אלא שם נרדף ל"קרבן". "הדיאן" אינה מצויה לא במילונים לערבית הקלאסית (אף לא אצל דווי) ולא במילונים ללהגים המדוברים, אך הצורה "הדייה" מצויה ורגילה בשני הרבדים. לפיכך נראה ש"הדיאן" נוצרה במוגרבת היהודית בתוך הניב הזה, מתוך שאיפה ליצור חרוז עם "קרבן", ומכאן

49 שהרי הארכאיות של ביטוי במוגרבת ניכרת על פי אוצר המלים ולא דווקא על פי ההגייה; כגון hda, המשקפת את "חדאא" הקלאסית, ואינה משמשת בלהגים מורחיים, וכן saqsa, המשקפת את "אסתקסא" ודומיהן.

50 ואני מתעלם כרגע מהשאלה, אם מלה זו מקורית היא בערבית עצמה, או שמה הערבית שאלה אותה מהעברית בשלב קדום. לענייננו הדבר אינו מעלה ואינו מוריד, כי המוגרבת קיבלה מלכתחילה את מורשת הערבית הקדומה, כפי שהייתה, ורק במשך הזמן נתחוללו בה שינויים, כפי שהם עשויים להתחולל בכל לשון.

ואילך החלה לשמש גם מחוץ לניב. שתי המלים מכוונות למושגים היסטוריים בתרבות ישראל, מן הזמן שבית-המקדש היה קיים, היינו ל"קרבן זבח" ול"מנחת סולת"⁵¹ — כמובן בשימוש המטאפורי שציינו לעיל, ושבו בטל הניגוד הסמנטי שהיה בהוראתם הרגילה של מונחים אלה. מכל מקום סביר יותר לגרוס כך מאשר להניח, שהמלה שאולה מהערבית הקלאסית, שהרי הקרבן ידוע אצל המוסלמים במלה "אצחא", מתוך שמו של החג המפורסם "עיד אלאצחא". במרוקו עצמה כינו המוסלמים חג זה "לעיד לכביר", ורק את הקרבת הקרבן הם כינו "צחייה";⁵² וכיוון שהמושגים יהודיים, ייתכן שהמלה "קרבן" עברית היא. ברם ראינו שאין הכרח בתלות זו, ועלינו לחפש אפוא תימוכין להשערה. והנה אם נסתייע בכלל הפראזיולוגי שהצענו למעלה, נוכל לומר כי לפנינו צירוף טאוטולוגי, מעורב מנרדפי תרגום עברי וערבי, מסוג "ש-שמחה ולפרחה".

"ימחי יסמהום יבדהום": קללה זו רגילה מאוד במוגרבית יהודית, ואף יש לה חלופות: "ימח שמם" שהיא קללה עברית, המבוססת על כתוב מתהלים (קט, יג), ומקבילתה הערבית "יתמחא יסמהום". מסתבר שאין זו ערבית מקורית, אלא תרגום שאילה של הקללה בנוסחה העברית. אם הדברים קלים לגבי שתי הנוסחות הללו, מהו באשר לנוסח המורחב "ימחי יסמהום יבדהום"? צורת התיבה האמצעית אינה מוטלת בספק, והיא ערבית; אך שתי התיבות שלצדה ניתנות לניתוח דר-משמעי, שהרי לכאורה הן הן הצורות גם כמלים עבריות גם כמלים ערביות. כלום נאמר שוודאותה של המלה האמצעית תכריע לגבי הצירוף כולו?

הבה נתבונן מקרוב. צורת "יבדהום" אינה ערבית באמת, שהרי בערבית פועל זה הוא מגזרת העלולים ולא מגזרת הכפולים, כפי שעשוי להשתמע ממכפל ה-ד בהגייה המוגרבית. והנה גם במוגרבית הפעלים מגזרת ע"ו/ע"י מקיימים את התנועה האמצעית הן בבניין הראשון, הבניין הקל, הן בשרידי⁵³ הבניין הרביעי, אפעל (המקביל ל"הפעיל" העברי). מהבניין הראשון, למשל: יזור, ידור, יקום, יבית, יזיד, יטיר, יפיק, סיר (בציווי), יכאף, יבאן, וכדומה; ומהבניין הרביעי, למשל, "יעיד" ("סלא יעיד אללה"). ואילו היה הפועל הנידון נטוי בערבית, היינו מצפים, לצורה "יבידהום", כדין צורות האימפּרֶפֶקט מן "אבאד"; או אילו עבר גם פועל זה את ההסבה המורפולוגית, שעברו רוב פועלי עו"י וע' הַמְזָה במוגרבית, אף הוא היה

51 ואמנם רס"ג מתרגם את "מנחה" על יד "הדייה"; ראה, למשל, תרגומו לויקרא ז, ט.

52 ראה הארל בערכים "צחייה" ו"עיד".

53 הארל (1962, עמ' 34) אומר, שאין במוגרבית בניין המקביל לבניין הרביעי שבערבית הכתובה, וכונתו מן הסתם לומר שאין בה בניין רביעי סדיר ופורה כזה, שכן נמצאו שרידים אחדים: "יעיד" ו"קים" (ציווי, כביטוי "קים אתאי").

נוטה כדרך הבניין השני,⁵⁴ והצורה הייתה "יבידהום" או "יבוודהום". אך לא זו אף זו לפנינו, אלא הכפלה של ד. מסתבר שצורה זו עברית היא, אלא שהמכפל המקורי של ב, כמתבקש מנטיית אב"ד בבניין פיעל, הועתק אל ד, כנראה בהשפעת נטיית הכפולים בערבית. ואמנם כפי דוברים אחדים אפשר לשמוע את המכפל במקומו הצפוי במלה, כלומר "יבבדהום" (yibbədhum).
מכאן שגם המלה "ימחי" עברית, ומימוש של "ימחה" היא. ואילו "יסמהום" היא שערוב של "סימהום", שגם בה עצמה יש שערוב מסוים — של הכינוי הצמוד.

זיהוי לפי הבוחן הסמנטי

על פי קיומם של נרדפים

אחת הסיבות לקיומם של נרדפים בלשון היא שאילת מלים מלשון אחרת.⁵⁵ מכאן שיש לעיין בכל הנרדפים במוגרבית, כדי לברר אם אין מלה אחת מכל זוג נרדפים שאולה מלשון אחרת, ולענייננו — אם אין היא שאולה מהלשון העברית. דרך משל, לפעולת ההכלמה משמשים במוגרבית היהודית השורשים חס"ם (כגון "מא תחסמס בינא") ובז"ה (כגון "מא תבזזיס בד-דבר", "תבזייה"). הביורר האטימולוגי של שורשים נרדפים אלו מעלה,⁵⁶ כי השורש חש"ם הוא ערבי ואילו בז"ה הוא עברי. דוגמה נוספת: אם תמצא שימוש בכיטוי "עמלו מלחמה", (בדרך כלל עשוי הדבר להזדמן רק במוגרבית הכתובה,⁵⁷ אך אפשר להעלות על הדעת נסיבה שבה יזדמן הכיטוי אף בעל-פה), אפשר לכאורה להניח, כי המלה הערבית הקלאסית "מלחמה" לפנינו, משום "העמד דבר על חזקתו". אבל המלה הרווחת ל"מלחמה" במוגרבית היא girra (שאולה מן הספרדית);⁵⁸ הווי אומר "גיררה" היא שיש להעמידה על חזקתה ואילו "מלחמה" היא שימוש חריג במוגרבית. לפיכך עדיף להניח, ש"מלחמה" שאולה מן העברית ולא מן הערבית הקלאסית, שכן שימושים ארכאיים מן הערבית הקלאסית הם נחלת הכלל ואינם עשויים להיות אוטריים.
כיוצא בזה אפשר להבין את הפועל "דרס" כמכוון אל הפועל הערבי "דרס" או אל

54 כגון: אפאק < פייק, אטאר < טייר, אקאם < קיים, אראא < וראא, סאל < סוול.

55 ראה למשל: צרפתי, תשל"ח, סעיף 5.30.

56 לענייננו אין חשיבות לדבר, אם חל בידול סמנטי בין הנרדפים המקוריים, כפי שעשוי לקרות באמת. ראה: צרפתי, תשל"ח, סעיפים 5.26, 5.43 ואילך.

57 ראה למשל: נחמני, 1953, עמ' 59.

58 ובאמת נחמני (שם) נוקט בדרך כלל את הכיטוי הרווח בלשון הדיבור — "עמלו לגיררה" (כגון שם, ובעמודים 24, 27).

נרדף התרגום הגזרוני העברי שלו, "דרש". אולם פועל זה מופיע לעולם רק בהקשר של "דראס" ו"בית המדראס", שעבריותם אינה מוטלת בספק. יתר על כן, הפועל הרגיל בפי היהודים להוראה ש"דרס" הערבי מכוון אליה הוא "קרא" או "תעללם". לשון אחר, "דרס" נרדף לפעלים אלה אך באופן מוגבל ומסוים, ואמנם הוראתו מכוונת יותר אל זו של "דרש" העברי.

כיוצא בזה כינו הגברים בפאס את החרד לדבר ה' "ירא השם", ואילו הנשים השתמשו בנרדף התרגום הערבי "כאיף אללה"⁵⁹. וכן הוא לגבי הזוג "עמל נ-נטילה" ו"כסל ידיה". כללו של הדבר, בכל מקרה שיש מלים נרדפות או צירופים נרדפים, יש מקום לברר אם אין אחד הנרדפים שאול מן העברית.

על פי קיום נרדפי תרגום גזרוניים

בכלל הנרדפים יש סוג מיוחד, והוא נרדפי התרגום הגזרוניים שאינם הומופוניים. פעמים שני אלה משמשים בפי הדוברים כאחד, והאפשרות שאחד מהם עברי היא ודאית. דרך משל, במוגרבית היהודית מכנים את האלף-בית העברי "אלף בית"; אולם כשמתכוונים אל האלף-בית של הערבית מכנים אותו בשם הערבי "אלליף בא", כלומר על פי המונח הטכני הנוהג בפי הערבים עצמם.

וכך, אם יאמר אדם "עמל ת-תשובה", ברי כי המונח העברי "תשובה" בפיו; אך אם הוא יאמר "עמל ת-תובה" או "אללה יתוב עליה", ברי כי המונח הערבי בפיו. ואפשר, כמובן, שאותו אדם ינקוט פעם לשון זו ופעם לשון זו, בהתאם לנסיבות ולפי המתחייב מידיעותיהם של בני שיחו.

כיוצא בזה, אם יאמר ftila, משמע שהוא מכוון אל הערבית; אך אם יאמר ptila, ובמיוחד בצורת הריבוי שלה, ptilim, כמובן של "הציציות שעל ארבע כנפות הטלית", הרי כוונתו למלה העברית "פתילין".

וכן "חלום", לעומת "חלאם" הערבית — למשל באמרה "חלום טוב חלום שלום, חלום סידנא יוסף צ-צדיק למלאח ינחללו ללכיר ולכסאן יטיחו פלכיר"⁶⁰ שאומרים לאדם העומד לספר חלום שחלם. כיוצא בזה "שלום עליכם", שאומרים גברים יהודיים אלה לאלה, לעומת "אס-סלאמו עליכם", שהם אומרים רק במפגשים עם מוסלמים; וזה האחרון, כמובן, ביטוי שאול בלשון היהודים.

59 ברונו-מלכה (1940, בערכם); ראה רשימת זוגות כאלה אצל לסלאו (1945, עמ' 71).
60 בתרגום מילולי: "חלום טוב, חלום שלום, חלום אדוננו יוסף הצדיק, הטובים יפתרו לטובה, והרעים ייפלו בבור"; וכוונת הדברים היא: "יהי רצון שחלומך יפתר לטובה, כפי שפתר יוסף הצדיק את חלום שר המשקים ואת חלום פרעה לטובה, ואילו לחלומות הרעים שראית לא תהא כל השפעה, והריהם בבחינת 'השוא ידברו'".

זיהוי לפי שימוש המלה בתרבות היהודית לבדה

רבים מזוגות ההומופונים העבריים–ערביים הם בבחינת הומונימים או פוליסמים בין-לשוניים. במקרים כאלה הכוחן הסמנטי יקבע, אם מלה עברית או ערבית לפנינו, הכול לפי קרבת ההוראה שלה לאחיותיה שמאותו השורש בעברית או בערבית. במקרים רבים ההבדלים בהוראה משקפים גם הבדלים של תרבות. דרך משל, הפועל "טבל" משמש במוגרבית היהודית, לפי דרכי התצורה הערבית, בהוראות שונות. בכניין הראשון (ʔbal : fʕal < faʕala) הוראתו היא "טבל במקווה טהרה", ובכניין השני (ʔbbal : fʕal < faʕʕala) הוראתו "הטביל כלים". לפי ההוראות הללו ברי כי לפנינו פועל עברי משוערב, ואמנם אין לו כל זיקה אטימולוגית או סמנטית אל ההומופון הערבי "טבל".

במלה "מנחה" נתפתחו הוראות שונות במשך הזמן. הוראת השורש המקורי היא "לתת, להעניק". הוראה זו קיימת הן בעברית המקראית הן בערבית הקלאסית. אולם בעברית נתפתחה בה בדרך המטונימיה ההוראה "תפילה הנאמרת בשעת בין הערביים". הוראה זו ייחודית היא לעברית. יתר על כן, המלה הערבית "מנחה" אינה משמשת כלל במוגרבית, אף לא בהוראתה הראשונית. הרי שאין להפקיע את המלה "מנחה" מהקשר התרבותי היהודי-עברי שלה.

הדוגמות שראינו למעלה עוסקות במלים, אשר כצורתן יש גם בעברית וגם בערבית. ברם, לפעמים המלה הנידונה אינה אופיינית כלל לדרכי התצורה של העברית, כי אם לאלה של המוגרבית. במקרה כזה, לא ההגה והצורות ולא התחביר אינם עשויים לרמוז על מוצאה העברי; הסמנטיקה לבדה תוכל להועיל לנו בזיהוי. תחילה יש לברר, אם המלה שייכת לתחום הסמנטי הכללי של התרבות היהודית. אם לאו, יש לברר, שמא הוראתה בהקשר הספציפי הנידון ידועה רק על פי אחת משתי הלשונות. לאחר מכן יבוא הברור האטימולוגי.

ניטול לדוגמה את המלה "תסיער". לפי צורתה מלה זו ערבית היא, ונתעלם לפי שעה מהשאלה, אם דרך תצורה זו היא ערבית מקורית, או שמא היא שאולה מן הברברית. אולם בהוראתה ובהקשר שהיא משמשת בו אין כל מקום לטעות. הרי המדובר הוא במונח טכני, הנוגע לעניין הלכתי יהודי מובהק, כלומר ל"הכשרת הבשר על ידי השרייתו במים, המלחתו והדחתו". מסתבר שלפנינו מלה עברית משוערבת, שצורתה המקורית הייתה "שיעור", במובן של "השריה והמלחה כשיעור הזמן הנדרש".

הדוגמה דלהלן עשויה ללמד על עיקרון אחר. הצירוף "טייר אלמא" משמש כלשון נקייה לומר "השתין", והוא מקבילו של הביטוי הנייטרלי "באל" (ובצורת העתיד: "יבול"). לפי חיצוניותו נראה ביטוי זה ערבי גמור. אין שאלה לגבי המלה "אלמא", שהיא ערבית ללא ספק, לפי שימושיה גם בהקשרים רבים אחרים, וכמוכן

שיחולו עליה חוקי ההגה של הערבית, וממילא יתקיימו בה פחות תנועות. ואמנם המלה "חברה", אפשר לטעון שהיא נתפסה כמלה ערבית, לפחות בפי אלה שלא הגו אותה ḥibra, אשר על כן נוצר ממנה שם התואר "חבריי" (ḥbri) בדרך של הצמדת יוד הייחוס (יא אלנסבה), בעוד שאפשר היה להשתמש בשם התואר העברי "חבר", הנמצא מן המוכן בעברית.

מכאן שמלה מוגרבית, שמקיימים בה את כל התנועות המקוריות שהיו בה בערבית הקלאסית, אפשר היא שאולה מן הערבית הקלאסית. סביר להניח אפוא כי מלה מעין baraka שאולה מן הקלאסית, שאילולא כן היינו מצפים שתמומש לפי כללי ההגייה של המוגרבית, קרי באיפוס כל התנועות הקצרות בהברות הלא-מוטעמות (כלומר, להוציא האחרונה).⁶⁹

מהו לפי זה מעמדה של המלה "טעם" שבכיתוי "בלא טעם בלא לדה" (bla bla ta'am bla ladda)? כלום עברית היא או ערבית? לפי המבטא המקיים שני פתחים, מסתבר שזו מלה עברית;⁷⁰ ואמנם מקבילתה הגורונית הערבית ta^m עשויה לקיים במבטא רק את תנועת ההברה המוטעמת המקורית. מאידך גיסא אין מלה זאת מקיימת את הכלל שניסח בר-אשר (תשמ"ח, סעיף 39) לגבי להג תלמסאן (אלגייריה), לאמור "בכל המלים העבריות, שנשתקעו בערבית של קהילות תלמסאן ותימושנת, נשארת ההטעמה במקומה המקורי" — שכן המלה "טעם" כאן מוטעמת מלרע. מאחר שמקום הטעם שוב אינו תואם לא את מבנה המלים הסגוליות העבריות ולא את מבנה מקבילותיהן הערביות, כמה נדע אפוא, אם מלה זו שריד היא מהערבית הקלאסית במימוש שתי התנועות המקוריות, או עברית היא? אילו הייתה גם המלה השנייה של הצירוף עברית, היינו מניחים מכללא, כי גם "טעם" עברית. אולם אין פני הדברים כך, והשאלה בעינה עומדת. בכל זאת יכול להיות מוצא, אם נבחן את המלה במסגרת הפראזיולוגיה.

המלה "טעם" בהוראה של "לדה", כלומר "טיב המזון ומידת ערבותו לחך", קיימת רק בצירוף הזה ולא כשהיא לבדה. מלה שגורה יותר מאותו שורש ערבי היא "טעאם", והוראתה "מזון" בכלל (גם בקלאסית גם במוגרבית, אף שבמוגרבית נתייחדו ייחודים סמנטיים במלה זו בדרך צמצום ההוראה). הווי אומר, הצירוף מורכב משני נרדפים: היא "לדה" היא "טעם". מאחר שהמלה "טעם" בהוראה זו

69 לשם השוואה נציין, למשל, את המלה "שגירה" (šajara) הקלאסית, שמימושה במוגרבית szra. מלה ממשקל דומה, אף היא בעלת שלוש תנועות a — tamara — גראית כשאוּלה. והשווה גם את המלה baṭaṭa, שהיא בעלת מבנה תנועי דומה, ושאוּלה היא מן הספרדית patata.

70 השאלה אינה קיימת לגבי "טעם" בהוראת "טעמי המקרא", כמו בהקשר "ט-טעם לכביר" (=טעם מספיק ראשי) ו"ט-טעם צ-צגיר" (=טעם מפסיק משני), שזעפראני (1969, עמ' 63, הערה 125) מביא משם ר' יוסף משאש.

אינה משמשת, כאמור, לבדה, אפשר להניח שצירוף של נרדפי תרגום לפנינו, עברי ("טעם") וערבי ("לדה"), וטעמה של המליצה עולה יפה בייחוד מצירוף הכלאיים הזה, שאילולא כן יתברר שלפנינו צירוף כלאיים מבחינת רובדי הערבית שבו. ואכן, יצירת מליצות בדרך הטאוטולוגיה, כלומר על ידי צירוף נרדפי תרגום ערבי ועברי, ידועה מביטויים נוספים, כגון: "בשמחה ולפרחה" (*bəssmħa ulfərħa*; מילולית: בשמחה ובשמחה), "לגדולים לכבאר" (= הגדולים הגדולים, כלומר הנכבדים ביותר), "נ-נפכה ולגאוה" (= הגאוה והגאוה, היינו גאוה מרובה).⁷¹ שמא נוכל לקבוע כלל בפראזיולוגיה, לאמור: בצירוף שכולו ערבי לא נניח, כי יסוד אחד ממנו קלאסי ויסוד אחד ממנו עממי, אלא או כולו קלאסי או כולו עממי. שהרי צירוף כזה מחד גיסא אינו מתועד במילונים לערבית הקלאסית ומאידך גיסא אינו משמש במוגרבית המוסלמית.⁷² ולגבי הצירוף הנידון, אילו נבעה הגיית שתי התנועות ב"טעם" מהיות המלה שריד קלאסי או שאילה מהרובד הקלאסי, דין היה שגם "בלא" ו"לדה" תיהינה הגייה קלאסית, היינו במימוש כל תנועותיהן המקוריות. אך הגייתן של אלה עממית היא; לפיכך צריך להניח, כי הצירוף כולו אמור בלהג העממי. אפשר לקבוע אפוא, כי "טעם" בצירוף הנידון היא מלה עברית שאולה בתוך הצירוף המוגרבי.

זיהויו לפי הסיטואציה של הדיבור

לפעמים שני שורשים שווי גזרון, האחד עברי ומשנהו ערבי, משמשים במוגרבית היהודית בתחום לקסיקלי-סמנטי אחד. כך למשל השורש בר"ך ונגזריו. משורש זה משמשות מלים עבריות אחדות, וכנגדן מלים ערביות אחרות. הרשימה הכוללת של המלים הגזורות משורש זה, עבריות וערביות כאחת, וששימשו בפי דובר המוגרבית היהודית, מעניינת מהיבטים אחדים, כגון בחינת הדרך שלפיה נתפלגו המלים העבריות והערביות לתחומים שונים בתוך השדה הסמנטי המצומצם של הבְּרָכָה, על כל ההקשרים הסמנטיים ששורש זה משמש בהם; לשון אחר: בחינת השאֵלָה, לאיזה עניין מתוך התחום הסמנטי האמור משמש השורש העברי, ולאיזה הערבי. היבט מעניין אפשרי אחר הוא ההיבט הסוציולוגי, ובו אפשר לבחון אילו רבדים חברתיים השתמשו יותר במלים מהשורש העברי ואילו השתמשו בשורש הערבי לאותם מושגים עצמם.

71 ראה: בר-אשר, תשל"ח, סעיף 20, עמ' 173.

72 אין הוא מצוי גם אצל דווי ואצל הארל.

כאן מעניין אותנו ההקשר החוץ-לשוני המזמן שימוש מכוון בעברית. הנה, דרך משל, בסיטואציה של נטילת ידיים לסעודה עשוי להיווצר מצב, שבו המזומנים לסעודה ימצאו בשלבים שונים בין נטילת הידיים לבין ברכת "המוציא" על הפת, ואחדים ממתנינים לאחרים לסיום כל השלבים. במצב כזה עשוי אחד מן החבורה, בדרך כלל יהיה זה בעל-הבית, לזרז אדם אחר ולומר לו "בָּרֵךְ!" בעברית. (כידוע, בנסיבות כאלה נאמרה הברכה בקול רם, כדי שהמסובים יוכלו לזכות בעניית "ברוך הוא וברוך שמו" ו"אמן"), אף שלפי ההלכה אין מסיחין בין נטילת ידיים לבין "המוציא". כביכול רק דיבור בערבית בסיטואציה זו עושה הפסק, ואילו דיבור בעברית, כמובן בעניין הנוגע לצורכי הסעודה עצמה, מותר. והרי בנסיבה של שיחה חופשית אדם עשוי יותר לנקוט את המלה הערבית, לאמור bark (או bart, בתאפילאלת). כיוצא בזה אדם עשוי לבקש, בנסיבה המתוארת, שיגישו לו מלח, בנוסח העברי "מילאח!", בעוד שבסיטואציה חופשית ינקוט את המלה הערבית m^lh. כאן אין הבדל המבטא של העיצורים קובע, אלא ההבדל במשקל המלה. בחרנו בדוגמות אלה, כדי ללמוד מן המובהק על המסופק. שכן בר"ך הוא שורש שזיהויו ניכר גם על פי עיקרון בלשני אחר,⁷³ על פי ההבדל הפונטי במימוש העיצור כ בשתי הלשונות, העברית והערבית, ו"מילאח" מובחנת מהמבטא של נרדף התרגום הגזרונני שלה "מלח". מעתה, במקרה שמבטא אחד למלה, בין שהיא עברית בין שהיא ערבית, הרי לנו קנה-מידה להבחנה. דרך משל, אם יאמר אדם "סכין" בנסיבות רגילות, נעמיד את המלה על חזקתה, ונאמר שהיא ערבית; אך אם יאמר אותה בנסיבה המתוארת למעלה, נאמר שהיא עברית. על הבלשן לאתר את יתר המלים העשויים להיאמר בנסיבה זו ולתאר את כל הנסיבות הדומות לה, כדי שיהא בידו בוחן נוסף בזיהוי המרכיב העברי.

תודעת הדובר

באיזו מידה אפשר להביא בחשבון את תודעת הדובר כדי להכריע בעניין מוצא המלים במקרים המסופקים? שאלה זו קשה היא, ועל כורחך אתה נותן את הדברים לשיעורין. שכן לא כל הדוברים שווים בתודעה הלשונית שלהם, ועל אחת כמה בשאלה עדינה כזאת. כהן (1912, עמ' 387) ציין, כי הדוברים באלג'יר ייחסו לעברית כל מלה שלא ידעו את האטימולוגיה שלה; עד כדי כך הגיע חוסר הידיעה של ההמונים. ברוננו ומלכה (1940, עמ' 51) קובעים, כי הביטוי "כן יהי רצון" שימש

כפאס גם בפי ההדיוטות, אך הללו לא הכירו עוד שמוצאו מן העברית. אף הם מציינים (שם, עמ' 33, 74), שהדוברים לא חשו עוד את המלים "צדיקים" ו"חפצים" כעבריות, אף שהן מסתיימות בצורן הריבוי העברי-ים. מאידך גיסא הם אומרים (שם, עמ' 46), כי הדוברים תפסו את "דריעות" (derri'aot, לפי תעתקים) כעברית, משום שהמלה מציינת חלק מתשמיש קדושה יהודי מובהק ("גלילי העץ, שעליהם גוללים את יריעות ספר התורה"), אף שהמלה גזורה מן "דראע" הערבית (לפי האטימולוגיה שהם מצייעים שם). בר-אשר (תשל"ח, סעיף 10) העיר שמסרן ממכנאס סח לו, כי "בודאי" (budday) היא מלה ערבית ואילו מקבילתה בעברית היא "פשיטא", שהיא למעשה מארמית התלמוד, ואף שימשה בדיבור במרוקו. כן הוא ציין (תשמ"ח, הערות 49, 51, 156), כי המסרנים שלו מתלמסאן ומתימושנת שבאלג'יריה פעמים רבות לא היו ערים למוצא העברי של המלים שהיו שגורות על לשונם, או שלא ידעו את הוראתן המדויקת.

יתר על כן, הרבה מלים שאולות נתפסות בעיני הדובר כאטומות מבחינה סמנטית, ביחס לשקיפותם של יתר היסודות בלשון, ועל כן הן מתפרשות בדרך של אטימולוגיה עממית. טול למשל את עניין "טייר אלמא" שנידון לעיל. הפירוש הסמנטי שהצענו לביטוי, בהנחה שהפועל "טייר" הוא ערבי מקורי, יכול שאינו אלא מדרש אטימולוגי עממי. בר-אשר (תשמ"ח, הערה 172) מציין ש"טו בשבט" הפכה ל"טוב שבט".

כיוצא בזה, מלים עבריות רבות ניכר בהן לפי מבטאן, שאין הדובר מזהה עוד את מוצאן העברי והוא תופס אותן כמלים רגילות בלשון — משמע, ערביות. כך, למשל, "חלוף" (h^olluf; = חזיר). בדרך כלל הסימן לדבר הוא שימוט, חיטוף או עמעום של רוב התנועות או של כולן.⁷⁴ אף בלשון הכתובה ניתן להכיר בתחושתו הלשונית של הכותב בשאלה הנידונה. פעמים שהכותב משתמש בסימן גראפי מיוחד, למשל גרש או גרשיים, כדי לציין את המלים הזרות בטקסט שהוא כותב. אם הוא כותב עברית ושוזר בדבריו כמה מלים ערביות, הוא יסמן אותן בסימן האמור. אם הוא מסמן באותו הסימן גם מלה עברית הנהוגה בלשון הדיבור שבפיו, משמע שהוא תופס אותה כזרה, דהיינו כערבית.⁷⁵

כלום מותרים אנו ללמוד מצורת המלה על תפיסת הדובר? המלה "לולב", לכאורה לא ייתכן להטיל כלל ספק במוצאה העברי; אך אילו הסתמכנו, למשל, על צורת הריבוי הנוהגת במלה זו, היינו עלולים לסבור בטעות כי המלה ערבית היא,

74 על החיטוף כמאפיין בתחום ההגה של המלים העבריות שבמוגרבית, ראה: בר-אשר, תשל"ח, סעיף 18.

75 ראה: בר-אשר, תשמ"ג, עמ' 39, ערך ד; בעל "דברי הימים" כתב שם "סניו"ת" (=עלילה) בגרשיים, ללמדך שלא קישר בין שימושה של מלה זו במוגרבת לבין שמושה בעברית "שניאות".

באשר צורת הריבוי שלה היא על דרך הערבית, "לואלב", במשקל פְּנֹאֵעַל (fwa'al). מניין נלמד אפוא על תודעת הדובר — מצורת היחיד של המלה או מצורת הריבוי? ואם לגבי לולב—לואלב אין תודעת הדובר עלולה להכשיל אותנו כאשר לגזרון האמיתי של המלה, לגבי תלמיד—תלאמדה אפשר גם אפשר להיכשל, שכן "תלמיד" עשויה להיות הן עברית הן ערבית.⁷⁶

זאת ועוד: טענו למעלה, שככל שהדובר מקיים תנועות רבות יותר במלה, כך עבריותה שקופה יותר בעיניו.⁷⁷ מכאן שגם היפוכו של דבר נכון: ככל שהוא מקיים פחות תנועות, ועל אחת כמה פחות עיצורים, כך גזרונה אטום יותר בעיניו. והנה מלים עבריות ואף צירופים עבריים עשויים להשתבש כליל בפי הדובר; למשל "אסרו חג", שהפך בפי ההדיוטות ל"סרוחה",⁷⁸ וכן "מועד טוב", שהיה ל"מאעיטור".

מאידך גיסא, צריך לנקוט זהירות יתרה במה שאנו מייחסים לדובר, או במה שאנו תולים במימושי המלים שבפיו. נעיין למשל בביטוי "טאלב מעאסר". בפאס נקטו גם את הצורה "טאלב מעאסות". הסיומת—ות נתפרשה ללסלאו (1945, עמ' 77) כצורן הריבוי העברית—ות; ומיד הוא הסיק, כי הדוברים לא הכירו עוד את הגזרון הערבי של המלה "מעאסר", וייחסו אותה ל"מעשה" העברית, ומכאן — "מעשות". אולם המלה "מעשה" משמשת לא מעט במוגרבית היהודית, ואף בריבוי היא רווחת, אם כי בצורה "מעשיות" ולא "מעשות". לא מתקבל על הדעת, שהדובר יזהה את המלה "מעאסר" עם "מעשה" מחד גיסא, ומאידך גיסא ייצור צורת ריבוי שאינה על פי הידוע לו מיתר ההקשרים. לשון אחר, לו צדק לסלאו, היינו מצפים שהדובר יאמר "טאלב מעשיות".

יתר על כן, אפילו נניח שהצורן—ות שב"מעאסות" הוא עברי, עדיין אין להסיק שגם הבסיס שצורן זה מצטרף אליו הוא עברי. וכבר ראינו שהמלה "דריעות", לפי הניתוח האטימולוגי של ברוננו ומלכה (1940, עמ' 46), היא הערבית "דראע" בתוספת צורן הריבוי העברי—ות. ואם נכונה השערתנו האטימולוגית לגבי "שלאגות",⁷⁹ הרי לנו עוד מלה לא עברית המסתיימת בצורן עברי.

זאת ועוד: המלה "מעאס" ידועה גם מחוץ לצירוף זה, והדובר מבחין בכירור בין

76 וראה עוד לעיל, בסעיף "זיהוי על פי צורת הריבוי" שבפרק המורפולוגיה.

77 והראיה — "יש לא מעט מלים שלא נודמן בהן מעולם השימוט/החיטוף של התנועה הקצרה: חופה (huppa), כביכול (kabyaxul), ממזר (mamzir). הדבר ניכר במיוחד בהגייה הלמדנית בפי תלמידי חכמים: גברן (gabran), גזלן (gazlan), פסקן (pskan) וכו'" (בר-אשר, תשמ"ח, סעיף 36). משמע — ככל שהמודעות לגזרון העברי של המלה גבוהה יותר כך יתקיימו בה יותר תנועות, ולהיפך, ככל שתתקיימנה בה יותר תנועות המלה תהא שקופה יותר.

78 בר-אשר, תשל"ח, סעיף 10.

79 ראה: א' ממן, "התפתחויות לשוניות בצפון-אפריקה (1912-1949)", בקובץ צפון-אפריקה, משגב ירושלים (בדפוס).

"מעאס" לבין "מעשה" בשימושיהן הרגילים. ככלל נראה, שהצירוף הנידון שקוף בעיני הדובר הן מבחינה אטימולוגית הן מבחינה סמנטית, ואין להוציאו מחזקת ערבותו.

דוגמה מהמוגרביה הכתובה, מטקסט המסור בידינו גם בכתב. המלה nabi משמשת בשרח הפתיחה הארמית לתרגום יונתן להפטרות של פסח: "דאמיר על ידי...נביאה דה" מתורגם "ד-די תוקאל עלא-יד נ-נבי די ללאה". מלה זו עשויה להיות מכוונת הן לעברית "נביא" הן למקבילתה הערבית "נבי". אם נבוא להכריע על פי הכתיב, הרי הכתיב עשוי ללמד אך על תודעתו של המוציא לאור הראשון או של מחבר כתב-היד או של מעתיקו. יתר על כן, מצאנו שמהדורות שונות חלוקות בכתיבה של תיבה זו. "שבחי פסח"⁸⁰ גורס "אנביא" (ה-א התחילית סימן ליידוע הערבי), ואילו "ארבעה גביעים"⁸¹ גורס "אנבי". הרי שהכתיבים עצמם מסוכסכים בשאלה זו. אף נמצאו כתיבים המעידים, שהכותב לא עמד על גזרונה האמיתי של המלה.⁸² כדי לצאת ממעגל הקסמים עלינו לגייס גם נתונים אחרים. יודעים אנו, דרך משל, כי בטקסטים מסוג זה צורת הריבוי של המלה היא "לאנבייא", כלומר הצורה הרגילה בערבית.⁸³ נתון זה, ועמו העיקרון שבר-אשר קבע⁸⁴ — לאמור, שבשרח כמות המלים העבריות פחותה מבלשון המדוברת — עשויים להכריע בשאלת הגזרון לטובת הערבית.

ללמדך, שכשאנו יודעים על תודעת הדובר מתוך מה שהוא עצמו מרצה בפנינו במישרין, עלינו ליזהר זהירות רבה במסקנותינו, ועל אחת כמה וכמה כשאנו באים ללמוד על תודעה זו מנתונים עקיפים, מתוך מה שהוא אומר, מבטא או כותב.

דברי חתימה

יותר משבאנו להציע כאן פתרונות, באנו להעלות את הבעיה על סדר יומם של החוקרים. ואמנם שאלות רבות נשאו פתוחות, הן הנוגעות לפרטים הן הנוגעות לעקרונות השיטה, ואין כאן המקום לפרטן. אף לא נבוא לסכם כאן את שפירטנו בגוף המאמר. אולם כדי להדגיש את הבעייתיות שבזיהוי, נציג שתי דוגמות מני רבות, שנותרו באמתחתנו בלתי פתורות ועבריות עודה מוטלת בספק.

80 מהדורת "וואהנן, ג'רבה תש"ז, דף יד, עמ' ב.

81 מהדורת ליוורנו (דפוס צילום, תשכ"ט) דף ב.

82 כך למשל "סניו"ת", שבר-אשר (ראה הערה 75 לעיל) הביא כדי להדגים תופעה זו.

83 אף שבקלאסית יש גם צורות ריבוי אחרות, כגון "נביין".

84 בר-אשר, תשמ"ה, פרקים ג-ד; ובסיכום, סעיף 32.

המלה "יהודי" שבמוגרבית היהודית, עברית היא או ערבית? ברוננו ומלכה אינם מציגים את השאלה כלל. הם מביאים את הערך (עמ' 145) כערבי. אמנם אפשר לומר שצורת הריבוי "יהוד" על דרך הערבית מלמדת שגם צורת היחיד כך. אולם ראינו, שגם מלים עבריות מובהקות שאין להן הומופונים ערביים, כגון לולב-לואלב, נוטות בריבוי על פי הערבית.

דוגמה נוספת: "קראו עליה ס-סימאע" (= קראו את הפסוק הראשון של פרשת "שמע" ליד מיטתו של גוסס, בעת יציאת נשמתו). האם הפועל "קרא", על מלת היחס המוצרכת שלו, עברית משוערבת הוא או ערבית מקורית?⁸⁵ במוגרבית המוסלמית פועל זה נוהג בהוראה דומה, בצירוף מעין "קראו עליו פרשה מן הקוראן".⁸⁶ אם ניצור זיקה בין ביטוי זה לבין "קריית סמאע" (= קריאת שמע), שאף הוא נוהג במוגרבית שבהוראתו הרגילה בעברית, נוכל להקיש משם הפעולה על הפועל, ולומר שגם הפועל עברי, אף כי משוערב. אמנם לסלאו (עמ' 68) סבר, שעל פי רוב המלים העבריות השאולות במוגרבית שימרו את צורתן העברית המקורית. אף הוסיף במפורש (שם, עמ' 70), כי כך הוא גם לגבי הצורות הפועליות;⁸⁷ אך לאמיתו של הדבר, קביעה זו נכונה בעיקרה רק בתחום השם. ואילו הפועל הותך דרך כלל בתוך המוגרבית, ונוטה על פי כלליה.

כך, למשל, tšəmməd משקף התכה של "השתמד", הכוללת מעבר מבניין התפעל אל הבניין החמישי הערבי tšə'al וביטול השיכול בין פא השורש השורקת ש לבין ת הבניין של התפעל; "סידר" הגוי səddər, בהתאם לנטיית הבניין השני במוגרבית; וכן אחרים. גם פועל שנראה לכאורה עברי גמור בצורתו, כמו "פייט" (piyyət), נוטה למעשה לפי דגם הנטייה של גזרת ע"י בבניין השני במוגרבית עצמה, כמו ziyyəḥ, siyyəḥ ודומיהם. כיוצא בזה bəzza לא שימר למעשה את תנועת a העברית המקורית, אלא הותך בדגם נטיית ל"י במוגרבית, כמו fəḍḍa, xəlla ודומיהם. לשון אחר, חוק "שימור התנועות", שמצאנו בשמות העבריים השאולים במוגרבית, אינו מתקיים דרך כלל בפעלים.⁸⁸

זאת ועוד: אפשר להתרשם, שהרוב המכריע של המלים העבריות השאולות הן מתחום השם, ורק מיעוטן פעלים.⁸⁹ ואמנם במקומות רבים, שאפשר היה לנקוט פועל עברי, אתה מוצא שימוש דווקא בצירוף הפועלי "עמל + שם עצם הגזור משורשו של

85 והשאלה נוגעת גם לביטויים מעין "קרא ל(ה)פטרה, קרא ת-תורה".

86 ראה הארל בערכו, עמ' 116 הוראה 2.

87 למעשה, כל הצורות שהביא להדגמה הן שמניות דווקא: "גמור", "מכובדים" ועוד. אפשר זיקתן לבינוני ואי הבנה לגבי מעמדו של הבינוני הטעו אותו.

88 היוצאים מן הכלל המעטים יש להם הסברים משלהם.

89 עיין: בר-אשר, תשל"ח, סעיף 26.

הפועל העברי⁹⁰. אומרים "עמל נטילה" במקום "נטל" העברי, "עמל ל-עירוב" במקום "עירוב", "עמל ל-קדוש" במקום "קידש", וכדומה.⁹¹ תופעה זו נוהגת גם בלשונות אחרות ששאלו מלים מן העברית, כגון "מאך א ברוכה" בידיש, וכגון make 'aliya באנגלית.⁹²

אפשר אף להבחין בכך, שהדוברים ויתרו על שאילת פעלים עבריים במקום שהיו יכולים לשאול אותם. וראיה לדבר – הם שאלו את השמות הגזורים משורשיהם של אותם פעלים פונטיציאליים. דרך משל אומרים "זכות",⁹³ אך אין משתמשים בפועל העברי "זכה" אלא במקבילו האטימולוגי-סמנטי הערבי zka. וכן הוא בזוגות ברכה-bark, מצווה-wassa ודומיהם, וכן בזוגות מאותו שדה סמנטי, שאינם גזורים מאותו האטימון, כגון "שניאות" בתחום השם לעומת krah בתחום הפועל. אם כן, מיעוט הפעלים השאולים נובע קודם כול מבטיחה סטרוקטורלית, שמימושה למעשה הוא העדפה ברורה לשאול שמות. ואין נפקות לענייננו אם הקושי המבני קיים מלכתחילה בלשון או שנוצר בדיעבד, לאחר שכבר פשט בלשון הנוהג לשאול שמות וליצור צירופים פועליים מהדגם שתואר למעלה.

חלק נכבד מהפעלים העבריים נשאלו בראשונה ללשון הסתרים – למשל: שתוק,⁹⁴ גנב (gənnəb), גדל (gəddəl), לייך (liyyəx)⁹⁵ – ומשם נתפשטו אל הלשון הרגילה. והנה אנו יודעים, שאין קליטתן של מלים בלשון הסתרים כקליטתן בלשון הרגילה. לשון הסתרים נוקטת לכתחילה צורות מלאכותיות, ועל כן אין ללמוד מלשון הסתרים על הפונולוגיה והמורפולוגיה של הלשון הרגילה. על כן הבוחן המורפולוגי גרידא אינו מוציא מכלל אפשרות, כי qraw בצירוף הנידון יהא עברי (משוערב). כלומר אין לטעון, שאילו היה qraw עברי, היינו מצפים, שיהא נטוי לפי דגם הנטייה העברי. מאידך גיסא הבוחן הסטטיסטי מלמד על הנטייה, שלא לשאול פעלים מן העברית אלא להשתמש במקביליהם הסמנטיים, המזומנים

90 מבחינה סמנטית, הפועל "עמל" (=עשה) בצירופים מעין אלה תפקד כפועל-כלח. כל תפקידו הוא לאפשר שימוש פועלי – "להפעיל" בלשונו של דונש בן לבראט – בשם העצם שהוא מצטרף אליו. וכן הוא בפעלים המקבילים בלשונות אחרות, כגון "מאכען" בידיש, make באנגלית.

91 "עמל ל-פדיון" אינו מעין הצירופים הללו, באשר "פדיון" משמש כאן כמונח טכני הלכתי בהוראה מיוחדת ("פדיון הבן"), ועל כן מלכתחילה אין אפשרות להמיר את הצירוף ב"פדה".

92 ביטוי זה הפיק בעברית החדשה את התרגום המכוער "עשה עלייה" במקום לנקוט בפשטות "עלה".

93 כגון "זכותו תוקף מעאנא" או "זכותו תכון מעאנא ומעא ישראל כ'ואנא".

94 כפתגם המפורסם "שתוק שתוק, יא חכם, לא תבויש בדבר, הארו חמורים בני בקך וכי".

95 בריאשר, תשל"ח, סעיף 27.

במוגרבית, בין שהם מקבילים להם גם בגזרון ובין שאינם. אין הכרח אפוא ליצור זיקה בין צורת שם הפעולה שבביטוי "קריית שמע" לבין הפועל "קראו". בכל זאת הצירוף נראה קולוקטיבי ושאוּל מן העברית, ולפי שעה תיקו.

קיצורים

- G. Boris, *Lexique du parler Arabe des Marazig*, Paris 1958 = בוריס 1958
 בר-אשר, תשל"ח = מ' בר-אשר, "על היסודות העבריים בערבית של יהודי מרוקו", לשוננו
 מב (תשל"ח), עמ' 163–189.
- בר-אשר, תשמ"ג = מ' בר-אשר, "על העברית של חכמי המערב (מארוקו)", בתוך: ברית
 עברית עולמית — כנס פריז, סתיו תשמ"ג, עמ' 37–43.
- בר-אשר, תשמ"ה = מ' בר-אשר, "היסוד העברי בשרח של יהודי מרוקו (מסורות
 תאפילאלת)" לשוננו מח"מט, עמ' 227–252.
- M. Bar-Asher, "Le deminutif dans les dialectes judeo arabes du = 1986
 Tafilalet (Maroc)", *Massorot* II (1986), pp. 1–14
- בר-אשר, 1987 = מ' בר-אשר, "עוד על המרכיב העברי בשרח המערבי (היסודות העבריים
 בלשון לימודים רבי רפאל בירדוגו)", בתוך: ברית עברית עולמית — כנס לונדון (אלול
 תשמ"ד), ירושלים תשמ"ח (1987), עמ' 20–27.
- בר-אשר, תשמ"ח = מ' בר-אשר, "המרכיב העברי בערבית של יהודי אלג'יריה (קהילות
 תלמסאן ועין תימושנת)", בדפוס.
- L. Brunot, "Notes sur le parler arabe des Juifs de Fés", *Hespéris* Vol. = 1936
 XXII (1936), pp. 1–32
- L. Brunot & E. Malka, *Textes judéo-arabes de Fés : textes, = 1939*
transcription, traduction annotée, Rabat 1939
- L. Brunot & E. Malka, *Glossaire judéo-arabe de Fés, = 1940*
 Rabat 1940
- Gesenius' Hebrew Grammar*, edited and enlarged by E. Kautzsch, English = גוניוס
 edition by A.E. Cowley, Oxford 1976
- Dozy, *Supplément aux Dictionnaires Arabes*, Leiden 1937 = דוזי
- Cl. Denizeau, *Dictionnaire des Parlers Arabes de syrie, Liban et = 1960*
Palestine, Paris 1960
- R.S. Harrell, *A Dictionary of Moroccan Arabic: Arabic-English, = 1966*
 Georgetown V.P., Washington D.C., 1966
- J. Heath & M. Bar-Asher, "A Judeo-Arabic Dialect of Tafilalet = בר-אשר הית'

- (Southeastern Morocco)", *Zeitschrift für arabische Linguistik* (1982), pp. 32-78
- H. Zafrani, "Les langues juives du Maroc", *Revue de l'occident et de la Méditerranée* 4 (1967), pp. 175-188
- H. Zafrani, *Pédagogie juive en terre d'Islam: L'enseignement traditionnel de l'hébreu et du Judaïsme au Maroc*, Paris 1969
- M. Cohen, *Le parler Arabe des juifs d'Alger*, Paris 1912 = 1912 כהן, כהן
- D. Cohen, *Le Parler Arabe des juifs de Tunis*, Paris 1964 = 1964 כהן, כהן
- W. Leslau, "Hebrew Elements in the Judeo-Arabic Dialect of Fez", *JQR* 36 (1945), pp. 61-78
- ממן, תשמ"ד = א' ממן, "מסורות הקריאה של יהודי תיטואן במקרא ובמשנה — פרקים בתורת ההגה", מסורות א (תשמ"ד), עמ' 51-120.
- נחמני, 1953 = ח' נחמני, "היסטוריה דליהוד דלמראוק בלערבייא", מטרוזמנא מן למצחאף דלהיסטוריה די כתב ודפס מסיו יצחק ד' עבו באלפראנציין, חלק ראשון, קזבלנקה (?) 1953.
- גל = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו.
- צרפתי, תשל"ח = גב"ע צרפתי, סמנטיקה עברית, ירושלים תשל"ח.
- W. Wright, *A Grammar of the Arabic Language*³, Cambridge 1971 = רייט
- שחאדה, תשל"ט = ח' שחאדה, "מבעיותיה של המילונאות העברית לערבית המדוברת", לשוננו מג, עמ' 52-70.